

“ความเชื่อปู่ผ่าน” กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชน
บ่อพันขันอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด หลังปี 2524-2560

“Chaw Poo-Phan”: The Socio-economic Changes of the
Communities around Bo Phan Khan in Suwannaphum District,
Roi Et Province during 1981-2017

นราวิทย์ ดาวเรือง¹

Narawit Daorueang¹

Received: August 25, 2023

Revised: May 25, 2024

Accepted: July 2, 2024

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการแสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมที่เกิดขึ้นจากโครงการพัฒนาต่าง ๆ ของรัฐซึ่งมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้ความเชื่อปู่ผ่านแปรเปลี่ยนไปอย่างมีพลวัต ด้วยวิธีการศึกษาแบบประวัติศาสตร์ พบว่าก่อนเข้าสู่ปี 2524 ความเชื่อปู่ผ่านมีบทบาทในฐานะผีผู้ดูแลบ่อเกลือและดูแลความสงบสุขของชุมชนที่อาศัยอยู่รอบ ๆ บ่อพันขันและชุมชนอื่น ๆ ที่เดินทางมาทำเกลือ เช่น ชุมชนในพื้นที่

¹ อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
(Lecturer at the Department of History Faculty of Humanities and Social Sciences
Mahasarakham University) Email: narawit131976@gmail.com

อำเภอพนมไพร อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด และอำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ เป็นต้น ต่อมาในปี 2524 หลังจากการก่อสร้างชลประทานกันลำน้าเสียว ทำให้น้ำท่วม ชงบ่อเกลือและกลายเป็นแอ่งน้ำขนาดใหญ่ ส่งผลให้ชุมชนไม่สามารถผลิตเกลือได้อีกต่อไป พลังศักดิ์สิทธิ์ของความเชื่อปู่ผ่านจึงเริ่มคลายตัวลงและเปลี่ยนบทบาทไปเป็นผู้ดูแลแหล่งน้ำแทน อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่หลังปี 2550 พลังศักดิ์สิทธิ์ของปู่ผ่านได้แผ่ขยายในบริเวณที่กว้างขวางออกไปอีกครั้ง ภายใต้บริบทการท่องเที่ยวโดยชุมชนท้องถิ่น เจ้าปู่ผ่านจึงมีบทบาทใหม่ในฐานะความเชื่อที่คลibanดาลให้เกิดความสำเร็จแห่งชีวิต ลาก ยศ ชื่อเสียงแก่ชีวิตผู้คน นอกจากนี้ความเชื่อเจ้าปู่ผ่านยังถูกใช้เพื่อต่อสู้ต่อรองของชุมชน รัฐบาลการ ผู้นำทางพิธีกรรม คณะสงฆ์ อย่างซับซ้อน

คำสำคัญ: เจ้าปู่ผ่าน, บ่อพันขัน, พลังศักดิ์สิทธิ์

Abstract

This article wants to show socio-economic change. arising from various development projects of the state, which play an important role in making a local belief of Chaw Poo-Phan change dynamically with a historical study method employed, It was found that before 1981, Poo-Phan's belief played a role as a ghost who took care of salt wells and looked after the peace of communities living around Bo Phan Khan and other communities who came to make salt such as communities in Phanomprai and Suwannaphum district, Roi Et Province and Rasisalai district Sisaket Province. Later, in 1981, after the construction of irrigation to block the Siaw river causing the salt ponds to flood and became a large basin, As a result, the community could no longer produce salt. The holy power of the Poo-Phan's faith began to loosen and changed a role as the keeper of the water source instead. However, since 2007, Chaw

Poo-Phan's divine power had once again spread over a wide area. Under the context of tourism by local communities Chaw Poo-Phan therefore has a new role as a belief that inspires success in life, fortune, rank, and fame in people's lives. In addition, the Chaw Poo-Phan belief is used as bargaining power for the community to negotiate with bureaucracy, ritual leaders, and the Buddhist clergy in complex ways.

Keyword: Chaw Poo-Phan, Bo Phan Khan, Holy Power

บทนำ

บริเวณที่เรียกว่า “บ่อพันขัน” มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของเมืองโบราณ “นครจำปาศัน” ปรากฏหลักฐานสำคัญทางด้านโบราณคดีโดยเฉพาะฐานโยนที่จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ที่กล่าวถึงพระเจ้าจิตเสนกษัตริย์พระองค์หนึ่งที่มีความสำคัญในยุคสมัยของอาณาจักรเจนละ ทั้งนี้เอกสารโบราณของจีนก็ได้กล่าวถึงเมืองที่ตั้งอยู่บริเวณ ลุ่มน้ำมูน-ชีว่า “เจนละ” เช่นเดียวกัน (นิวัต กองเพียร, 2550: 21) ความสำคัญอีกประการหนึ่งคือการเป็นศูนย์กลางการผลิตและส่งออกเกลือสินเธาว์ที่สำคัญแห่งเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (“บ่อพันขัน” บ่อเกลือดีกดำบรรพ์ 2500 ปีมาแล้วที่ทุ่งกุลาร้องไห้ในอีสาน, 2549: 34) จากความสำคัญดังกล่าวทำให้มีกลุ่มคนอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานรอบ ๆ บริเวณบ่อพันขันเป็นจำนวนมากและดำเนินกิจกรรมการผลิตเกลือสินเธาว์อย่างเป็นลำเป็นสันเพื่อนำไปแลกเปลี่ยนและค้าขาย ดังจะเห็นได้จากชั้นดินที่สูงเกือบ 2 เมตรในบริเวณลำน้ำเสียว ชั้นดินดังกล่าวอัดแน่นไปด้วยชิ้นส่วนของเครื่องปั้นดินเผาที่ใช้ในการผลิตเกลือ กิจกรรมของการผลิตเกลือของชุมชนรอบๆบ่อพันขันในแต่ละปีอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างชาวบ้านกับความเชื่อ “เจ้าปู่ผาน” โดยเฉพาะก่อนและหลังจากการผลิตเกลือสิ้นสุดลงต้องประกอบพิธีกรรมบอกกล่าวและขอบคุณต่อ “เจ้าปู่ผาน” เสมอ เพราะชาวบ้านเชื่ออย่างสนิท

ใจว่าหากมีการละเมิดโดยไม่ประกอบพิธีกรรม มักทำให้เกิดสิ่งที่เป็นอัปมงคลต่อชีวิตของตน และสัตว์เลี้ยงใช้แรงงานและคนในครอบครัว (ชาว สมออาษา, 2552: 89-91)

จากสภาวะการณ์ที่เปลี่ยนผ่านเข้าสู่ความทันสมัยนับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2500 เป็นต้นมา รัฐส่วนกลางเริ่มขยายอิทธิพลเข้ามาควบคุมทรัพยากรในอาณาบริเวณบ่อพันขัน โดยกระทำการผ่านโครงการต่าง ๆ เช่น การจัดสรรที่ดินทำกินที่ทำให้ผู้คนหันมาปลูกข้าวหอมมะลิเพื่อขาย การส่งเสริมให้ปลูกไม้เศรษฐกิจอย่างยูคาลิปตัส การสร้างชลประทานขนาดเล็ก กั้นลำน้ำเสียวน้ำที่อ่างเหตุผลเพื่อการพัฒนาพื้นที่และปากท้องของพี่น้องประชาชน ทำให้แหล่งเกลือสินเธาว์ขนาดใหญ่ที่บ่อพันขันกลายเป็นแอ่งน้ำขนาดใหญ่ นับตั้งแต่หลังปี 2524 เป็นต้นมา จากเหตุการณ์ดังกล่าวส่งผลให้การทำเกลือสินเธาว์ในระบบอุตสาหกรรมครัวเรือน สิ้นสุดลงนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา อย่างไรก็ตาม ภายใต้อำนาจและงบประมาณลงสู่ท้องถิ่นผ่านองค์การบริหารส่วนตำบล ทำให้ชุมชนที่นำโดย พระปลัดอำพร กุลลจิตโตและนายอำเภอหนองฮีพร้อมด้วยชาวบ้านดงเย็นเริ่มพัฒนาภูมิทัศน์วัฒนธรรมบ่อพันขันและศาลบูชา “เจ้าปู่ผาน” ให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของจังหวัดร้อยเอ็ด มาจนถึงปัจจุบัน

ความสำคัญทางประวัติศาสตร์และบริบทของพื้นที่บ่อพันขันข้างต้น จึงนำมาสู่ประเด็นหลักที่ผู้ศึกษาต้องการ นำเสนอชุดความรู้ของความเชื่อ “เจ้าปู่ผาน” ในลักษณะใหม่ที่แตกต่างจากงานศึกษาที่ผ่านมา ที่ศึกษาความเชื่อเจ้าปู่ผานในลักษณะที่หยุดนิ่ง (Static) และมักถูกผลิตซ้ำภายใต้วาทกรรมของความเชื่อในฐานะที่เป็น “โครงสร้างของชุมชน” ที่อธิบายผ่านคำหลักต่าง ๆ เช่น เป็นที่ยึดเหนี่ยวและรักษากฎระเบียบทางสังคม ยกตัวอย่าง เช่น การเป็นที่พึ่งทางใจ รักษาทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า และควบคุมจารีตปฏิบัติของคนในชุมชน เป็นต้น ทั้งนี้การอธิบายความเชื่อปู่ผานในลักษณะใหม่ในบทความนี้ จึงให้ความสำคัญกับการอธิบายความเชื่อปู่ผานอย่างมีพลวัต (Dynamic) และมีความสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชนที่อาศัยอยู่รอบ ๆ บ่อพันขันตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาดังรายละเอียดที่จะนำเสนอในบทความต่อไป

ทบทวนวรรณกรรม

งานศึกษาบริบทพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้และบ่อพันขัน

“อีสานใหม่” “อีสานเปลี่ยนไป” (หลังปีพ.ศ. 2500) ที่มาพร้อมกับยุคสมัยของการพัฒนา ภายใต้บริบทการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ได้ทุ่มงบประมาณมหาศาล เพื่อพัฒนาระบบสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานและมีนัยยะในการต่อสู้เพื่อเอาชนะพคท. ซึ่งยุคสมัยแห่งการพัฒนาดังกล่าวได้ดำเนินการอย่างเข้มข้นภายในภาคอีสานและพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2500 เป็นต้นมา โดยเฉพาะรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์และจอมพลถนอม กิตติขจร (สุเทพ สุนทรเสถียร, 2548: 36-38) ในปี 2504 รัฐบาลได้ประกาศแผนพัฒนาภาคอีสานเป็นระยะเวลา 5 ปี โดยมีวัตถุประสงค์ในการพัฒนาแหล่งกักเก็บน้ำและจัดหาแหล่งน้ำ ปรับปรุงและพัฒนาเส้นทางคมนาคมและระบบการสื่อสาร ช่วยยกระดับรายได้ของชาวบ้านในการเพิ่มผลผลิตและการตลาด พัฒนาให้เกิดแหล่งอุตสาหกรรมในระดับภูมิภาคเพื่อการจ้างงาน กระจายระบบไฟฟ้าเข้าสู่ชนบท นอกจากนี้ยังส่งเสริมการพัฒนาชนบทด้านการจัดการศึกษาในระดับภูมิภาคและสาธารณสุขในระดับท้องถิ่น (คายส์, 2552: 135)

ในหนังสือเรื่อง “ทุ่งกุลาร้องไห้จักรกลือ 2,500 ปี จากยุคแรกเริ่มล้าหลัง ถึงยุคมั่งคั่งข้าวหอม” (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2547) เป็นงานวิชาการฉบับพิเศษที่ ศรีศักร วลัทธิโกดม, ชลิต ชัยครุชิต และสุกัญญา เบาเนิด นำเสนอบริบทพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ผ่านมุมมองด้านโบราณคดีที่ยังคงปรากฏให้เห็น เช่น กู๋ บ่อเกลือ คูน้ำคันดิน ฯลฯ และการขุดค้นแหล่งโบราณคดีที่กำหนดอายุได้ประมาณ 2,600-1,800 ปีมาแล้ว ทำให้เห็นถึงการก่อตั้งชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ นั้นแสดงให้เห็นว่าทุ่งกุลาร้องไห้ในอดีตกาลที่ผ่านมาไม่ใช่ทุ่งแห้งแล้ง หากเป็นแอ่งอารยธรรมที่สำคัญของภูมิภาคนี้ แหล่งอารยธรรมที่สำคัญโดยเฉพาะแหล่งเกลือที่บ่อพันขัน งานศึกษาของ แอโมเนีย เรื่อง “บันทึกการเดินทางในลาว ภาคสอง พ.ศ.2440” ที่แปลและเรียบเรียงโดย ทองสมุทร โตเร และสมหมาย เปรมจิต กล่าวถึงลักษณะสำคัญของบ่อพันขันในปี 2440 มีลักษณะเป็น

อ่างน้ำที่มีรูปร่างท่อนหนึ่งยาวประมาณ 2,000 เมตร กว้าง 200 เมตร ท้องน้ำเต็มไปด้วยหินทรายแดงเป็นรูปกระดานหมากรุกธรรมชาติ น้ำมีรสชาติเค็มมากและปรากฏให้เห็นเม็ดเกลือตามพื้นดินทั่วไป ทุกหมู่บ้านที่อยู่ล้อมอ่างนั้นจะพากันมาผลิตเกลือในฤดูแล้ง (เอเจียน ฟรอนซ์เวิร์ธ เอมมอนิเยร์, 2541) ท่ามกลางอ่างน้ำขนาดใหญ่ปรากฏให้เห็นบ่อน้ำขนาดเล็กบนหินทรายแดงที่มีขนาดกว้าง 6 นิ้ว ลึก 12 นิ้ว มีน้ำใสรสชาติจัดสนทึบไหลออกมามากตลอด ทั้ง ๆ ที่อยู่ท่ามกลางแหล่งหินเกลือใต้ดิน พื้นที่ดังกล่าวนอกจากเป็นสถานที่ร้อยรัดจิตใจของชุมชนแล้วยังเป็นแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ในอดีต ที่กล่าวได้ว่าเป็นศูนย์กลางการค้าด้านการผลิตเกลือสินเธาว์ของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (บ่อพินซันบ่อเกลือดึกดำบรรพ์ 2,500 ปีมาแล้วที่ทุ่งกุลาร้องไห้ในอีสาน, 2549)

งานศึกษาความเชื่อท้องถิ่นกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคม

ในงานศึกษาของ นราวิทย์ ดาวเรือง (2564) เรื่อง เจ้าพ่อศรีนครเตา: การกลายเป็น “ผีใหญ่” ภายใต้ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ตั้งแต่หลังทศวรรษที่ 2500-2560 ที่กล่าวถึงความเชื่อเจ้าพ่อศรีนครเตาเป็นความเชื่อเฉพาะถิ่นของชุมชนบ้านเมืองเตา อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ที่มีความสัมพันธ์กับระบบการผลิตแบบเกษตรกรรม ชาวบ้านเมืองเตาให้ความสำคัญในฐานะ “ผีปู่ตา” ต่อมาหลังทศวรรษที่ 2500 การพัฒนาพื้นที่เฉพาะโดยภาครัฐ ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงด้านกายภาพของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้และชุมชนบ้านเมืองเตา พื้นที่รกร้างว่างเปล่าให้กลายเป็นนาและแหล่งน้ำ เส้นทางคมนาคมเชื่อมต่อระหว่างชุมชนหมู่บ้านและเมือง ทำให้ผู้คนเดินทางข้ามชุมชนข้ามพื้นที่ที่มีระยะทางไกลเพิ่มมากขึ้น ความเชื่อเจ้าพ่อศรีนครเตากระจายข้ามชุมชนข้ามพื้นที่ออกไป หลังทศวรรษที่ 2540 การพัฒนาผ่านแผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับที่ 8 ที่รัฐจัดวางโครงสร้างการพัฒนาศักยภาพของ “คน” ให้เป็นผู้มีสติปัญญาและสามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง ประกอบกับนโยบายด้านการส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยในปี 2540 ภายใต้นิยามที่ว่า “Amazing Thailand” ซึ่งเกี่ยวข้องและสัมพันธ์กับการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวในชุมชน ทำให้ชุมชนท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้พยายาม

ที่จะแสดง “ตัวตน” ของคนในพื้นที่ที่กำลังเปลี่ยนแปลง และได้จังหวะและโอกาสในการแสดงศักยภาพของตนเองผ่านการจัดการท่องเที่ยวในระดับชุมชน โดยเฉพาะการนำเสนอ “ของดีและวัฒนธรรมเด่น” ที่มีอยู่ในชุมชนท้องถิ่น ซึ่งความเชื่อเจ้าพ่อศรีนครเตาก็เป็นหนึ่งในวัฒนธรรมเด่นที่ถูกหยิบยกขึ้นมานำเสนอให้ขยายออกครอบคลุมพื้นที่ชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งส่งผลในการถักสานเครือข่ายทางสังคมใหม่ที่กว้างขวางมากขึ้นกว่าเดิม (นราวิทย์ ดาวเรือง, 2564)

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคม โดยเฉพาะการคมนาคมที่เชื่อมกับตลาดแหล่งงาน ช่างสาร หุ่นและอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของประเทศ ได้ให้ทั้งโอกาสแก่บางคนขณะเดียวกันก็ทำให้เกิดวิกฤตต่อบางคนได้เหมือนกัน โดยโอกาสที่ได้รับอาจทำให้เกิดการเอาเปรียบคนอื่น ๆ ทั้งในระดับบุคคลและโครงสร้างได้มากและยังเป็นการซ้ำเติมให้เกิดวิกฤตหนักขึ้นแก่อีกบางคน ซึ่งในงานศึกษาของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง ผีแม่ม่าย ที่วิเคราะห์ผ่านความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคม มีการวิเคราะห์ไว้อย่างน่าสนใจว่า การทำงานนอกภาคเกษตรกรรมในแต่ละครัวเรือนที่มีแรงงานผู้ขายเป็นเสาหลักนั้น เมื่อเกิดเรื่องเล่าขาลือเกี่ยวกับการเสียชีวิตของผู้ชายที่มี “ผีแม่ม่าย” มาเอาชีวิต จึงทำให้แต่ละครอบครัวเกิดการสูญเสียความมั่นใจสภาพการณ์ดังกล่าว ชาวบ้านจึงร่วมใจกันสร้างหุ่นปางเพศชายพร้อมข้อความ “บ้านนี้ไม่มีผู้ชาย” นำไปไว้บริเวณหน้าบ้านของตน เพื่อปกป้องเหล่าพ่อเรือนหรือแรงงานหลักในการทำงานนอกภาคเกษตรกรรมให้รอดพ้นจากอันตราย ขณะเดียวกันพิธีกรรมเกี่ยวกับผีแม่ม่ายก็มีส่วนช่วยพยุห้ให้สังคมที่กำลังแตกสลายให้ผู้คนสามารถอยู่ร่วมกันได้ต่อไป (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2551: 126)

บทความของพระเอกลักษณ์ อธิโตและคณะ เรื่อง “ผี” ท้องถิ่นกับการทำให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในวัดทางศาสนา สู่การขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน: กรณีศึกษาวัดเจดีย์ (ไผ่ไข่) อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช “ไผ่ไข่” เริ่มพัฒนาจากการเป็นผีท้องถิ่นกลายเป็น “ผีอารักษ์ผู้ปกป้อง” และเป็นตัวแทนความเชื่อภาคใต้ที่เชื่อมโยงกับบุคคลทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะขุนพันธ์ ราชเดช อดีตตำรวจที่มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับความคงกระพันซ์ชาตรี

นอกจากนี้ความเชื่อไฉ่ยังผูกโยงกับความเชื่ออันศักดิ์สิทธิ์ของหลวงปู่ทวด วัดช้างให้ จังหวัดปัตตานี ความเชื่อ “ไฉ่ไข่” จึงเริ่มมีความสำคัญต่อความเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ-สังคมของอำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช การแสวงหาทางออกภายใต้วิกฤติเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในสังคมไทยปัจจุบันทำให้ขาดที่พึ่งทางใจ ผู้คนจึงเดินทางมาราบไคว้บูชาบนบานศาลกล่าวอย่างไม่ขาดสาย สำหรับผู้คนที่ไม่มีโอกาสเข้าถึงความเชื่อไฉ่ไข่โดยตรง ไฉ่ไข่นี้อาจเป็นทางเลือกในการเข้าถึงความศักดิ์สิทธิ์ของไฉ่ไข่ได้อีกทางหนึ่ง (พระเอกลักษณะ อชิโรต และคณะ, 2563: 269-283) ความรู้เกี่ยวกับความเชื่อท้องถิ่นกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมข้างต้น นอกจากจะช่วยเป็นแว่นขยายมุมมองทางการศึกษาวิจัยแล้วยังสะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ที่มีลักษณะเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา สัมพันธ์กับบริบทของความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในแต่ละช่วงเวลา โดยเฉพาะการเป็นพื้นที่ทางสังคมที่เอื้อให้กลุ่มคนต่างๆ สามารถเข้ามาสร้างสรรค์ ให้ความหมายใหม่ ต่อรองเพื่อผลประโยชน์ทางอำนาจและเศรษฐกิจรวมทั้งการ ยกสถานภาพทางสังคมอย่างเข้มข้น ซึ่งพื้นที่ทางสังคม (Social Space) ดังกล่าวในทฤษฎีของ Bourdieu ให้ทัศนะว่าเป็น “สนาม” (Field) ของการต่อสู้ต่อรองผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของกลุ่มคนนั่นเอง (สุนีย์ ประสงค์บัณฑิต, 2553)

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อให้เกิดความรู้และเข้าใจในบริบทความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันที่เกิดขึ้นภายใต้วาทกรรมการพัฒนาของรัฐไทยตั้งแต่หลังทศวรรษที่ 2500-2560
2. เพื่อให้เกิดความเข้าใจในปรากฏการณ์ของความเชื่อปู่ว่านที่ไม่ได้หยุดนิ่งและตายตัว (Static) ทว่ามีความแปรเปลี่ยน (Dynamic) ไปตามความเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจ-สังคมตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา

ระเบียบวิธีวิจัย

ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) เน้นศึกษาผ่านหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ บทความรวมทั้งการสัมภาษณ์ปณูชนท้องถิ่นในพื้นที่บ่อพันขัน นำเสนอรายงานการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ โดยมีขอบเขตด้านการศึกษาในพื้นที่ชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขัน ขอบเขตด้านเวลาของการศึกษาคือตั้งแต่ปี 2524-2560

ผลการวิจัย

ผลจากการดำเนินโครงการวิจัยเรื่อง “ความเชื่อเจ้าปู่ผ่าน” กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชนบ่อพันขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด หลังปี 2524-2560 ดังรายละเอียดต่อไปนี้

บ่อพันขัน: บริบททางประวัติศาสตร์ เรื่องเล่าและความทรงจำของผู้คน

ความสำคัญของบ่อพันขันในฐานะพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ของทุ่งกุลาร้องไห้พบว่า ตั้งอยู่ชายขอบด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือติดกับลำน้ำเสียว หลักฐานทางโบราณคดีพบว่า “บ่อพันขัน” คือแหล่งโบราณสถานและแหล่งอารยธรรมที่สำคัญในอาณาบริเวณพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งอยู่ในพื้นที่รอยต่อของอำเภอสุวรรณภูมิและอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด ลักษณะสำคัญของบ่อพันขันคือการเป็นบ่อเกลือดีก่อดำบรรพ์ที่มีอายุ 2,500 ปีมาแล้ว ช่วงเวลาดังกล่าวมีความเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจ-สังคมอย่างค่อยเป็นค่อยไป ทั้งการเพิ่มขึ้นของผู้คนมีการถลุงโลหะใช้เองในชุมชน กระทั่งเข้าสู่ยุคต้นประวัติศาสตร์ ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 จึงเริ่มปรากฏให้เห็นการเข้ามาของศาสนา จนลวงเลยมาสู่ยุคสมัยของเขมรพระนคร ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 16-18 ดังหลักฐานที่ปรากฏในพื้นที่ เช่น กู่คันธนาม กู่พระธาตุพันขัน กู่พระโกนา กู่กาสิงห์ กู่บ้านเมืองบัว กู่อาราม เป็นต้น

ลักษณะทางกายภาพของบ่อเกลือพันชั้นดังกล่าวประกอบไปด้วยหนองน้ำที่ไหลลงสู่บ่อพันชั้น 2 สายได้แก่ ห้วยน้ำเค็มและห้วยน้ำคั่ว นอกจากนี้ยังปรากฏให้เห็นบ่อน้ำขนาดเล็กบนหินทรายแดง ที่ชาวบ้านเรียกบ่อน้ำนี้ว่า “น้ำสาครกรก” ซึ่งมีลักษณะกว้าง 6 นิ้ว ลึก 12 นิ้ว มีน้ำจืดไหลออกมาอย่างไม่ขาดสาย ทั้งที่อยู่ท่ามกลางแหล่งหินเกลือใต้ดิน ชาวบ้านได้อาศัยน้ำสาครกรกบริโภคในช่วงที่เดินทางมาตั้งหลักปักฐานในการต้มเกลือ นอกจากนี้บ่อพันชั้นยังเคยเป็นศูนย์กลางทางการค้าเกลือที่สำคัญของชุมชนในวัฒนธรรมไทยลาวและเขมร ตั้งอยู่ชายขอบทุ่งกุลาร้องไห้ ในเขตอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ติดกับลำน้ำเสียวรอยต่อที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงระหว่างเขตจังหวัดร้อยเอ็ดกับจังหวัดศรีสะเกษ ชาวบ้านใช้ชีวิตอยู่กับพื้นที่บ่อพันชั้นนี้มาช้านานตาปีและเรียนรู้ที่จะอยู่กับภูมิโนคนจนเกิดเป็นเรื่องเล่าตำนานรวมถึงพิธีกรรมปฏิบัติที่แสดงถึงความเคารพและสยบยอมต่อสิ่งเหนือธรรมชาติที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาอย่างยาวนาน ข้อมูลสำคัญเกี่ยวกับบ่อเกลือแห่งนี้ผู้อำนวยการสำนักศิลปากรที่10 จังหวัดร้อยเอ็ด กล่าวไว้อย่างน่าสนใจว่า

“...ในอดีตบริเวณพันชั้นคือแหล่งการทำอุตสาหกรรมเกลือขนาดใหญ่ ประมาณปีละ3,000 ตาบ หรือประมาณ 200,000 กิโลกรัม เพื่อนำไปแลกเปลี่ยนและขายในจังหวัดใกล้เคียง อาทิ มหาสารคาม ยโสธร อุบลราชธานี สุรินทร์ บุรีรัมย์ เพื่อประโยชน์ในการถนอมอาหาร โดยเฉพาะทำปลาร้า จากการขุดค้นหลักฐานทางโบราณคดีพบเตาต้มเกลือ ซึ่งถือเป็นแห่งแรกในประเทศไทย...” (จารึก วิไลแก้ว อ้างถึงใน ขาว สมอาษา, 2552: 82)

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการทำเกลือนับเป็นอาชีพที่สำคัญของคนทุ่งกุลาร้องไห้ในยุคแรกเริ่มเมื่อ 2,500 ปีมาแล้วและแหล่งต้มเกลือได้กระจายตัวไปในอาณาบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ทว่าแหล่งต้มเกลือที่สำคัญที่สุดในอาณาบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้คือที่ “บ่อพันชั้น” และยังคงปรากฏให้เห็นการทำเกลือมาจนถึงปัจจุบันแม้จะเป็นการทำเกลือเพื่อใช้ในครัวเรือนก็ตาม บ่อเกลือขนาดใหญ่ที่บ่อพันชั้นมิได้จำกัดการแลกเปลี่ยนและการค้าเฉพาะในอาณาบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้และพื้นที่ใกล้เคียงเท่านั้น ในอดีตพบว่ามีการแลกเปลี่ยนค้าขายกับประเทศกัมพูชา โดยใช้ทางเดินเท้าที่ชาวบ้านเรียกว่า “คูผีแปลง” ซึ่งมีความสอดคล้องกับ

งานศึกษาของสุจิตต์ วงศ์เทศ ที่เสนอไว้อย่างน่าสนใจว่ากลุ่มคนในประเทศกัมพูชาทำการแลกเปลี่ยนสินค้าจำพวกเกลือบริเวณแอ่งโคราช ในพื้นที่ภาคอีสานมากกว่าบริเวณอื่นใดทั้งหมด เพราะกัมพูชาเป็นประเทศที่มีผู้คนหนาแน่นอาศัยอยู่บริเวณทะเลสาบน้ำจืดขนาดใหญ่มากกว่าที่อื่น ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งเป็นแหล่งสะสมพันธุ์ปลาที่อุดมสมบูรณ์และเป็นแหล่งอาหารสำหรับผู้คนในประเทศ ดังนั้นจึงมีความต้องการเกลือสินเธาว์จำนวนมาก เพราะมีความสำคัญต่อการใช้ถนอมอาหาร เช่น หมักปลาร้า ปลาแห้ง หมักปลาไว้รับประทานในครัวเรือนและเครื่องยาตี (สุจิตต์ วงศ์เทศ, 2547: 45)

อีกด้านหนึ่งของบ่อพันขันที่มีความสำคัญคือ พื้นที่รอบบ่อพันถือได้ว่าเป็นแหล่งหินตัดขนาดใหญ่ที่ชุมชนสมัยโบราณซึ่งมีการสันนิษฐานว่าน่าจะตัดเพื่อนำไปก่อสร้างศาสนสถานที่มีการก่อสร้างบริเวณลุ่มน้ำเสียวน เช่น กู่คันธนาม ที่อำเภอโพธาราม กู่พระธาตุพันขัน กู่พระโกนา อำเภอสุวรรณภูมิ กู่กาสิงห์ กู่บ้านเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ทั้งนี้จากบันทึกการเดินทางสำรวจในลาวของ แอมอร์นีย์เย่ (Etienne Aymonier) นักสำรวจชาวฝรั่งเศส ในช่วงปี 2425-2440 ได้อธิบายความสำคัญของชาวบ้านและลักษณะทางกายภาพของบ่อพันขันในช่วงเวลานั้นว่า

“...บ่อพันขันเป็นอ่างน้ำที่มีรูปลักษณะเป็นลำน้ำท่อนหนึ่งยาวประมาณ 2,000 เมตร กว้าง 200 เมตรท้องน้ำเต็มไปด้วยหินทรายแดงเป็นรูปกระดานหมากรุกธรรมชาติ มีโขดหินอันตั้งสูงชัน...น้ำเค็มมากซึ่งช่วยให้เม็ดเกลือปรากฏตามพื้นดินทั่วไป ทุกหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ล้อมรอบอ่างน้ำนั้นจะพากันมาผลิตเกลือในฤดูแล้ง”(เอเจียน พรองซัวร์ แอมอนิเย่, 2541: 39-40) นอกจากนี้ยังมีข้อความที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของบ่อพันขันในฐานะสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ของมณฑลร้อยเอ็ด เมื่อครั้งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จเยี่ยมมณฑลอีสานและได้ดำรัสไว้อย่างน่าสนใจว่า “...หากใครมามณฑลร้อยเอ็ดแล้ว ไม่เคยเห็นบ่อพันขันก็เท่ากับว่ามาไม่ถึงร้อยเอ็ด...” (“บ่อพันขัน” บ่อเกลือดีกดำบรรพ์ 2500 ปี มาแล้วที่ทุ่งกุลาร้องไห้ในอีสาน, 2549: 34)

งานเขียนของเดช ภูสองชั้น เรื่องประวัติศาสตร์สามัญชนคนทุ่งกุลา ได้กล่าวถึงการเดินทางออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำเกลือบริเวณทุ่งนาและบริเวณบ่อพันขันหลังทศวรรษที่ 2510 ว่า

“...เพื่อนำมาใช้ประกอบอาหารในครัวเรือนและยังสามารถนำไปแลกข้าวในปีที่ขาดแคลน เกลือยังเป็นสินค้าที่นำไปขายตามหมู่บ้านในชุมชนท้องถิ่นต่างๆซึ่งหลังฤดูเก็บเกี่ยวชาวอีสานบางคนมักจะผันตัวเป็นนายฮ้อยออกเดินทางไปค้าขายแลกเปลี่ยนกันเป็นขบวนกองเกวียน โดยเดินทางออกจากหมู่บ้านคราวละ 2-3 ลำปาดะ” (เดช ภูสองชั้น, 2546: 182)

บริบททางประวัติศาสตร์ เรื่องเล่าและความทรงจำของผู้คนดังกล่าวข้างต้น สะท้อนให้เห็นความสำคัญของพื้นที่บ่อพันขัน ในลักษณะของการเป็นพื้นที่สำคัญทางประวัติและโบราณคดี ที่มีการตั้งถิ่นฐานของผู้คนมาอย่างต่อเนื่องและมีความสัมพันธ์กับแหล่งผลิตเกลือขนาดใหญ่ ขณะเดียวกันแหล่งผลิตเกลือที่บ่อพันขันยังสัมพันธ์กับกิจกรรมการค้าขายแลกเปลี่ยนบริเวณทะเลสาบน้ำจืดขนาดใหญ่ในประเทศกัมพูชา ซึ่งมีการจับปลากันอย่างเป็นล่ำเป็นสัน เกลือที่บ่อพันขันจึงถูกนำไปใช้ในการถนอมอาหารและทำปลาร้า ปลาเค็ม ฯลฯ ขณะเดียวกันเกลือที่บ่อพันขันยังมีความสำคัญกับพื้นที่ต่าง ๆ ในภูมิภาคอีสานโดยเฉพาะการทำปลาร้าและใช้ประกอบอาหารในครัวเรือน กิจกรรมการผลิตเกลือที่บ่อพันขันและการค้าขายแลกเปลี่ยนยังมีความสัมพันธ์กับความเชื่อท้องถิ่นที่เรียกว่า “เจ้าปู่ผาน” โดยชาวบ้านที่อาศัยอยู่รอบ ๆ บ่อพันขันและชาวบ้านในพื้นที่อื่น ๆ ที่เดินทางมาทำเกลือและรับซื้อเกลือที่บ่อพันขันต่างให้ความนับถือ ดังรายละเอียดที่จะกล่าวในประเด็นถัดไป

บ่อพันขัน: ระบบเศรษฐกิจ-สังคมที่สัมพันธ์กับระบบความเชื่อปู่ผาน ก่อนปี 2524

ประเด็นนี้ต้องการนำเสนอชุดความรู้ระบบเศรษฐกิจ-สังคมและความเชื่อปู่ผานของชุมชนที่อาศัยอยู่รอบ ๆ บ่อพันขัน โดยมีการนำเสนอผ่านประเด็นสำคัญ 2 ประเด็นได้แก่ 1) ระบบเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันก่อนปี 2524 และ 2) ความเชื่อปู่ผาน

ในฐานะผีประจำบ่อเกลือและอาณาเขตของความศักดิ์สิทธิ์ก่อนปี 2524 ดังรายละเอียดต่อไปนี

ระบบเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันก่อนปี 2524

ในช่วงเวลานี้การปลูกข้าวและทำนาเกลือคือระบบเศรษฐกิจที่สำคัญของชุมชนที่อาศัยอยู่รอบ ๆ บ่อพันขัน ในช่วงแรกชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันจะทำนาในบริเวณใกล้ชุมชนโดยอาศัยน้ำซับที่ไหลลงจากชุมชน เข้าสู่แปลงนา แต่ละครอบครัวจะปลูกข้าวโดยเฉลี่ยครอบครัวละ 5 – 7 ไร่ เนื่องจากพื้นที่โดยรอบชุมชนเป็นทุ่งหญ้าที่ชาวบ้านให้นิยามว่าหญ้าโหมง (คล้ายหญ้าคา) ซึ่งยังไม่สามารถบุกเบิกได้มากนักเนื่องจากเทคโนโลยีในการผลิตยังไม่ทันสมัย ขณะเดียวกันในทุ่งหญ้าโหมงและป่ารอบ ๆ บ่อพันขันยังมีสัตว์ปามากมายหลายชนิด เช่น เก้ง กวาง สุนัขจิ้งจอก อาศัยอยู่ เป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เมื่อว่างเว้นจากการทำนาปลูกข้าวแต่ละครอบครัวมักจะช่วยกันปักคันดินที่เรียกว่า “คูต่อน” หรือที่เรียกว่า “ตอนปลานอย” เพื่อใช้ประโยชน์ในการดักปลาในฤดูฝน ในระหว่างทำคูตอนชาวบ้านแต่ละครัวเรือนก็จะทำสัญลักษณ์โดยการมัดหญ้าแฝกในลักษณะต่าง ๆ โดยมีตรวมที่ปลายหญ้าหรือมัดรวมที่โคนต้นหญ้าเป็นแนวที่จะทำคูตอนเพื่อแสดงสัญลักษณ์ความเป็นเจ้าของคูตอนให้ครอบครัวอื่นได้รับรู้และไม่เข้ามาทำคูตอนซ้อนทับกัน (ขาว สมอาษา, 2552: 103-104 และบุญเลี้ยงเดชศรี สัมภาษณ์, 2565) ลักษณะของคูตอนที่ชาวบ้านทำขึ้นมาดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการจับจองที่นาในอดีตนั่นเอง

จึงสามารถสรุปได้ว่าก่อนที่ชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันจะเกิดความมั่นคงในครอบครัวและสะสมทุนหรือก่อนเข้าสู่ยุคที่เรียกว่า “นากว้างป่าแปน” นั้นต้องใช้เวลาอย่างน้อย 20 ปี เมื่อตั้งชุมชนขึ้นใหม่มักเริ่มต้นด้วยการบุกเบิกที่ดินเพื่อทำข้าวไร่ แม้ในช่วงแรกของการทำข้าวไร่ต้องเผชิญกับความยากลำบากในการขุดต่อไม้และรากไม้เพื่อทำลายและให้ภัยต่อวิธีการผลิต ซึ่งมีข้อจำกัดด้านเทคโนโลยีในการผลิต เพราะเทคโนโลยีที่สำคัญในช่วงนั้นมีเพียงมีด เสียม จอบ ผานไถและเคียว ที่ได้จากการทำอุตสาหกรรมในครัวเรือนและแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นที่สามารถผลิตได้ (ประนุช ทรัพย์สาร, 2525: 41) เมื่อทำข้าวไร่ได้ประมาณ

3-5 ปี รากและตอไม้จะเกิดการผุพังเนื่องจากน้ำฝนแช่ขังและถูกเผาซ้ำอีกครั้งในห้วงเวลาหลังฤดูเก็บเกี่ยว อย่างไรก็ตามก็ดีแม้มีการทำนาได้แล้วในหลาย ๆ พื้นที่ แต่ผลผลิตไม่ได้ตามความต้องการที่มุ่งหวังไว้ เนื่องจากปัญหาน้ำท่วมบ่อยครั้งและฝนแล้ง กอปรกับศัตรูข้าวที่สำคัญ ได้แก่ ปูนาและหนูที่มีอยู่อย่างชุกชุมและคอยทำลายต้นข้าวหลังการปักดำและฤดูการเก็บเกี่ยว จึงกล่าวได้ว่าการเกิดอุทกภัยน้ำท่วมบ่อยครั้งจากลำนน้ำเสียวสลับกับภัยแล้งเนื่องจากฝนทิ้งช่วงและศัตรูพืชที่ยังไม่สามารถควบคุมได้ ส่งผลกระทบโดยตรงต่อระบบการผลิตของชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ก่อนเข้าสู่ยุคความทันสมัยหลังทศวรรษที่ 2500

จะสังเกตเห็นว่าชาวบ้านในท้องถิ่นภูมิภาคอีสานและชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขัน มีสภาพแวดล้อมอยู่กับป่าไม้ แหล่งน้ำ ห้วยหนองคลองบึง ต่างปรับตัวเพื่อทำมาหากินในพื้นที่ที่อาศัยมาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน ทว่ากระบวนการที่เรียกว่า “การพัฒนาจากภายนอกที่เปลี่ยนรูปแบบการผลิตจากยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการส่งออกส่งผลกระทบต่อชีวิตวัฒนธรรมตามมาด้วย ผลกระทบที่เกิดขึ้นแม้ผู้คนในชุมชนท้องถิ่น บางแห่งสามารถปรับตัวได้ ทว่ามีอีกหลายแห่งไม่สามารถรับการเปลี่ยนแปลงนี้ได้ ซึ่งลักษณะดังกล่าวจึงปรากฏบทเพลงที่มีเนื้อหว่า “พ.ศ 2504 ผู้ใหญ่ลีตีกลองประชุม” ซึ่งเป็นปีที่เริ่มมีการพัฒนาโดยใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 ยุคสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ หัวใจของการพัฒนาคือการขยายพรมแดนทางเศรษฐกิจหรือนิเวศเศรษฐกิจและการเมืองของรัฐชาติ เพื่อการเข้าถึงและควบคุมทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนท้องถิ่น ทำให้เกิดผลกระทบต่อนิเวศวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะการสร้างเขื่อน ฝายกั้นน้ำ ขุดลอกห้วยหนองคลองบึง การสร้างถนน การขยายเขตเมือง การสร้างแหล่งอุตสาหกรรม (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2556: 9-10) ล้วนเป็นสิ่งที่เข้ามาปรับเปลี่ยนความเป็นอยู่ด้านเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนท้องถิ่นในภูมิภาคอีสานและชุมชนที่อาศัยอยู่รอบ ๆ บ่อพันขัน

กรณีการสร้างฝายกั้นลำน้ำเสียวของรัฐที่อ้างว่าเพื่อประโยชน์ต่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนรอบบ่อพันขันในปี 2524 นั้น เป็นผลพวงต่อเนื่องมาจากโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ นโยบายเงินผัน โดยเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ถูกกำหนดให้ช่วยเหลือเป็นพิเศษ ดังปรากฏในคำแถลงนโยบายต่อรัฐสภาในปี 2518 ความว่า

“...เป็นที่ทราบกันดีว่าชาวไร่ชาวนากำลังทุกข์ยากด้วยเหตุที่การเพาะปลูกได้ผลน้อย เพราะขาดน้ำบ้าง ศัตรูพืชรบกวน ยิ่งหนี้สินด้วยแล้วส่วนมากล้มพันธุ์ที่เดียว แผนการริบตัวของรัฐบาลชุดนี้จึงอยู่ที่ช่วยให้มีรายได้เพิ่มขึ้นทันทีเพื่อจะได้บรรเทาทุกข์ให้แก่ชาวไร่ชาวนา...กล่าวคือการจัดสรรงบประมาณมอบหมายให้สภาตำบลใช้จ้างแรงงานในท้องถิ่นชุดคลอง ทำฝายกั้นน้ำ เป็นต้น...” (สมศรี ชัยวนิชยา, 2548: 257-258)

นโยบายเงินผันถูกนำมาใช้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องในสมัยรัฐบาลของพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ เมื่อปี 2521 และรัฐบาลของ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ปี 2523 ซึ่งพลเอกเปรมได้แถลงต่อรัฐสภาเมื่อวันที่ 24 มีนาคม 2523 ความว่า

“...เพื่อบรรเทาความเดือดร้อนอันเนื่องมาจากความแห้งแล้งในปีที่แล้ว ลักษณะงานที่จะสร้างขึ้นนั้นจะต้องเป็นงานที่ใช้แรงงานมากและสอดคล้องกับความต้องการของท้องถิ่น ซึ่งจะเกิดผลภาระชลการอพยพเข้าสู่เมืองของชาวชนบท การสร้างงานในชนบทนั้นนอกจากจะเป็นรายได้ให้กับชาวชนบทแล้วยังเป็นการสร้างปัจจัยพื้นฐานการพัฒนาเศรษฐกิจและอำนวยการประโยชน์ให้กับท้องถิ่นนั้น ๆ ด้วย...”

โครงการพัฒนาเศรษฐกิจ-สังคมดังกล่าวนำมาสู่การสร้างฝายกั้นลำน้ำเสียวในปี 2524 ในพื้นที่ชุมชนบ่อพันขันของกระทรวงทรัพยากร ส่งผลกระทบต่อการอาชีพการทำเกลือเพื่อการค้าของชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันและชุมชนอื่น ๆ ที่ไกลออกไป เช่น ชุมชนที่มาจากอำเภอพนมไพร สุวรรณภูมิจังหวัดร้อยเอ็ด ราชสีไศล จังหวัด ศรีสะเกษ เป็นต้น เหตุการณ์ด้านความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมดังกล่าวทำให้ความเชื่อปูผวนเปลี่ยนแปลงไป โดยจะนำเสนออย่างละเอียดในประเด็นเกี่ยวกับ “ความเชื่อปูผวน” กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชนบ่อพันขัน หลังปี 2524-2560

ภาพที่ 1 แสดงอาณาบริเวณพื้นที่บ่อพันขันและชุมชนรอบ ๆ

ที่มา : www.earth.google.com เข้าถึงข้อมูลเมื่อ 30 มกราคม 2566

ความเชื่อปูผ่าน: ในฐานะผีประจำบ่อเกลือและอาณาเขตของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ก่อนปี 2524

ก่อนเข้าสู่ฤดูกาลลงต้มเกลือซึ่งจะตรงกับฤดูแล้งของทุกปี มักปรากฏให้เห็นพิธีกรรม เช่นสรวงบูชา “เจ้าปูผ่าน” ของชุมชนที่อาศัยอยู่รอบๆบ่อพันขันและชุมชนอื่น ๆ ที่เดินทางมาสร้างเพิงพักในการต้มเกลือ กลุ่มคนที่มาต้มเกลือเชื่ออย่างสนิทใจว่าปูผ่านเป็นผีอารักษ์ที่คอยดูแลรักษาแหล่งเกลือที่บ่อพันขันและแหล่งทรัพยากรสาธารณะประโยชน์อื่น ๆ ดังนั้นเมื่อเดินทางเข้าสู่บ่อพันขันจะพบศาลบูชาปูผ่านที่ตั้งอยู่บนเนินดินขนาดใหญ่ใกล้ ๆ กับบ่อน้ำจืดหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “น้ำสา่งครก” เรื่องราวและความสำคัญของปูผ่านมีหลายสำนวน ทว่าสำนวนที่น่าสนใจมีเนื้อหาที่ว่า ชาวบ้านหนองคูคนที่ตั้งชุมชนใกล้กับศาลเจ้าปูผ่านเชื่อว่าปูผ่านเดินทางมาจากแดนไกลและมาตั้งรกรากอยู่ที่นี่ แม้การมีตัวตนของปูผ่านยังคลุมเครือแต่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือ บ้างเล่าว่าวันดีคืนดีมักได้ยินเสียงการเดินของม้ารอบ ๆ หมู่บ้านและเชื่อว่าเป็นปูผ่านที่คอยปกป้องดูแลชาวบ้านหนองคูในยามค้าคั้น แม้บทบาทและความสำคัญของปูผ่านเสมือนเป็นผีอุปตาประจำชุมชน ทว่าชาวบ้านให้นิยามปูผ่านว่าเป็น

ผีใหญ่เมื่อเทียบกับผีอื่น ๆ เช่น ผีป่า ผีนา ผีตาแฮก รวมถึงผีปู่ตาประจำชุมชนที่เป็นผีบรรพบุรุษ อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ของผีอื่นๆที่มีต่อผีปู่ผ่านชาวบ้านมักอธิบายไปในทิศทางเดียวกันว่าผีปู่ตาเป็นบริวารของปู่ผ่านหรือมองว่าปู่ผ่านเป็นเครือญาติกับผีปู่ตานั่นเอง

หากกล่าวถึงมิติทางสังคมพบว่าปู่ผ่านได้รับการยกย่องนับถือจากผู้คนทั่วสารทิศที่เดินทางมาทำเกลือในบริเวณบ่อพันขันนับตั้งแต่อดีตที่ผ่านมา กล่าวคือ อำนาจศักดิ์สิทธิ์ของปู่ผ่านแผ่ไพศาลไปทั่วทุกสารทิศ ด้านทิศเหนือจรดอำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด ทิศตะวันออกจรดอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด ด้านทิศใต้จรดบ้านด่าน อำเภอราชไสล จังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน และทิศตะวันตกจรด อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด โดยผู้คนที่นับถือต่างให้ความสำคัญในฐานะผู้ดูแลบ่อเกลือป่าไม้ ถ่าน้ำเสียว ด้วยเหตุนี้ปู่ผ่านจึงถูกยกให้เป็นผีใหญ่ที่มีอำนาจเหนือผีอื่น ๆ ประเพณีปฏิบัติที่แสดงให้เห็นถึงความเคารพปู่ผ่านในฐานะผีรักษาบ่อเกลือเป็นไปตามเงื่อนไขของความเชื่อเดิมในการหาอยู่หากินตามฤดูกาลของคนในชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขัน พิธีไหว้ผีปู่ผ่านจัดทำในเดือนสามซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ชาวบ้านจะทำนาเกลือพิธีกรรมดังกล่าวเรียกว่า “เลี้ยงลง” วัตถุประสงค์ของการทำพิธีกรรมนี้คือการบอกกล่าวให้ปู่ผ่านช่วยดูแลตนเองและสมาชิกในครอบครัวให้มีความราบรื่นในระหว่างการทำเกลือ เช่น ให้ได้ผลผลิตเกลือตามที่ตั้งเป้าหมายไว้ ให้ปลอดภัยจากสัตว์ร้ายและอันตรายในระหว่างการทำเกลือ ทั้งนี้เมื่อทำนาเกลือเสร็จในเดือนหกและย่างเข้าสู่หน้าฝน ชาวนาเกลือได้ทำพิธีกรรมการ “ปลูกเกลือ” และไหว้ปู่ผ่านที่เรียกว่าพิธีกรรม “เลี้ยงขึ้น” เพื่อเป็นการแสดงความขอบคุณที่ปู่ผ่านดูแลรักษาตลอดระยะเวลาของการทำเกลือ รวมทั้งการขอให้ปู่ผ่านบันดาลน้ำฝนให้บริบูรณ์เพื่อใช้ในการทำนา ทั้งนี้ในขณะที่ทำพิธีกรรมดังกล่าวชาวบ้านยังมีการจุดบั้งไฟบูชาปู่ผ่าน ที่ด้านหนึ่งแสดงถึงการขอบคุณและการเฉลิมฉลอง (ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, 2565: 55-56) นอกจากนี้ยังมีความเชื่ออีกว่าปู่ผ่านคือ “แถน” ที่สามารถบันดาลความอุดมสมบูรณ์ของน้ำท่าและความอุดมสมบูรณ์ของนิเวศวิทยาทางเศรษฐกิจอื่นๆในลำน้ำเสียวลำน้ำสาขาและป่าไม้ ดังงานศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2558: 36-37) ที่ว่าความเข้มข้นของการถือผีหรือสิ่งเหนือธรรมชาติดังกล่าวเป็นลักษณะที่สำคัญของกลุ่มชาติ

พันธุ์ไทย-ลาวในพื้นที่ภาคอีสาน ที่มีการติดต่อและสัมพันธ์กับ “แกน” อันเป็นผีบรรพบุรุษของตนอยู่ตลอดเวลา จะขยับตัวทำอะไรก็ต้องช่วยเหล้าถวายแกนสักจอกหนึ่งเสมอ ดังนั้นผีบรรพบุรุษหรือแกนจึงเป็นจุดรวมที่สามารถกระทำการอะไรใหญ่ ๆ ได้มากกว่ากำลังคนในครอบครัวหรือคนเดียว

ผู้เป็นสื่อกลางของการติดต่อสื่อสารกับปูผ่านประกอบไปด้วยนางเทียมหรือคนทรงและเฒ่าจ้ำผู้นำทางวัฒนธรรมในการประกอบพิธีกรรม แต่ละชุมชนที่มีความเกี่ยวข้องกับการทำเกลือรอบ ๆ บ่อพันขัน พบว่าจะส่งนางเทียมและเฒ่าจ้ำเข้าร่วมในพิธีกรรม มีบ้างเหมือนกันที่บางชุมชนมีนางเทียมและเฒ่าจ้ำเป็นคนเดียวกัน การเป็นตัวแทนและการสื่อสารกับปูผ่านนั้นมักให้เกิดรึกกับนางเทียมที่อาวโสมากที่สุด ลักษณะดังกล่าวนี้บ่งบอกถึงการให้ความสำคัญกับความเคารพกับความอาวโโสและเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมของระบบความเชื่อเจ้าปูผ่าน ที่สามารถยึดโยงผู้คนให้เกิดความสามัคคีและควบคุมการใช้ทรัพยากรอย่างเท่าเทียม ทั้งนี้ความเชื่อเรื่องปูผ่านยังถูกนำมาใช้เพื่อต่อรองความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มคน หน่วยงานราชการ ชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันซึ่งจะนำเสนออย่างละเอียดต่อไป

“ความเชื่อปูผ่าน” กับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชนบ่อพันขัน หลังปี 2524-2560

ประเด็นนี้ผู้ศึกษาต้องการนำเสนอชุดความรู้ 2 ประเด็นหลักที่สำคัญ เพื่อทำให้เห็นพลวัตความเชื่อปูผ่านที่สัมพันธ์และเชื่อมโยงกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขัน หลังปี 2524-2560 ดังนี้ 1) ความเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชนบ่อพันขันหลังทศวรรษที่ 2524-2560 และ 2) บทบาทและสถานภาพของความเชื่อปูผ่านที่เปลี่ยนแปลงไปหลังปี 2524-2560

ความเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชนรอบๆบ่อพันขันกับความเชื่อ ปูผ่านหลังปี 2524-2560

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขัน ซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งในอาณาบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ดังนั้นหากกล่าวถึงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ก็เหมือนการกล่าวถึงชุมชนที่รอบ ๆ บ่อพันขันเช่นเดียวกัน โดยนับตั้งแต่หลังปี 2514 เป็นต้นมา กรมพัฒนาที่ดินดำเนินการสำรวจที่ดินเนื้อที่ 2.1 ล้านไร่ เพื่อวางแผนการใช้ที่ดินในการเกษตรกรรม ผลจากการสำรวจและวางแผนถูกนำไปเป็นข้อมูลพื้นฐานให้แก่กระทรวงเกษตรและสหกรณ์เพื่อนำเสนอต่อคณะรัฐมนตรี กระทั่งเมื่อวันที่ 24 กันยายน 2519 คณะรัฐมนตรีมีมติรับหลักการ “โครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้” ตามที่กระทรวงเกษตรและสหกรณ์นำเสนอไว้ (กรมพัฒนาที่ดิน, 2540:1) โดยมีความมุ่งหวังเพื่อยกระดับรายได้และความเป็นอยู่ของเกษตรกรในพื้นที่ ในระยะแรกของการดำเนินโครงการปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตร มีการกระจายสิทธิถือครองที่ดินรวมทั้งสร้างระบบป้องกันความเสียหายจากภัยธรรมชาติ ปรับปรุงพื้นที่นาและการบำรุงรักษาดิน พัฒนาระบบชลประทานขนาดเล็ก มีการขยายฐานการผลิตให้กว้างขวางออกไป ส่งเสริมการเลี้ยงปลาในนาข้าวเพื่อความมั่นคงทางอาหาร ส่งเสริมให้ปลูกพืชมูลค่าสูงเช่นยางพารา เป็นต้น ทำให้พื้นที่ที่ไม่เอื้อต่อการทำเกษตรกรรมได้รับการพัฒนาบำรุงดินและดำเนินการมาอย่างต่อเนื่อง ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงพื้นที่เพาะปลูก กลายเป็นพื้นที่เกษตรกรรมขนาดใหญ่ (จิราพร แซ่เตียว, 2665: 19)

รอยต่อการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้หลังจากคณะรัฐมนตรีรับหลักการโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ วันที่ 17 มีนาคม 2520 คณะรัฐมนตรีได้จัดสรรงบประมาณจำนวน 1,000,000 บาท ให้กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กรมพัฒนาที่ดิน ดำเนินการจัดตั้งศูนย์พัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ ถัดมาอีกหนึ่งปี เมื่อวันที่ 15 สิงหาคม 2521 ได้มีการแต่งตั้งกรรมการเพื่อบริหารจัดการโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ โดยมีนายปรีดา กรรณสูตร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์เป็นประธานกรรมการ ให้พลโทเปรม ติณสูลานนท์ รัฐมนตรีช่วย

ว่าการกระทรวงมหาดไทยและนายอากรณ ศรีพิพัฒน์ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เป็นรองประธานกรรมการตามลำดับ (สำนักงานเลขาธิการคณะกรรมการบริหารโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้, 2527: 19) หลังได้รับความเห็นชอบจากคณะรัฐมนตรีให้ดำเนินการพัฒนา และถูกบรรจุอยู่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 และฉบับที่ 5 (ปี 2524-2529 รวมระยะเวลา 6 ปี) ซึ่งได้รับจัดสรรงบประมาณแผ่นดินให้แก่หน่วยงาน 14 หน่วยงาน ดังรายละเอียดตามตารางด้านล่างนี้ (เผด็จ กาญจนกุล, 2528)

ตารางที่ 1 แสดงงบประมาณที่ได้รับจัดสรรด้านการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน/เส้นทางคมนาคม

ปีงบประมาณ	จำนวนเงิน (บาท)
2524	111,979,090
2525	139,539,150
2526	141,787,568
2527	160,183,434
2528	142,429,224
2529	135,910,638
รวมงบประมาณทั้งสิ้น	836,828,104

งบประมาณแผ่นดินที่ได้รับจัดสรรทั้งหมด มีเป้าหมายในด้านการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานโดยเฉพาะสร้างทางหลวงเป็นโครงข่ายเชื่อมต่อชุมชนหมู่บ้านในอาณาบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้และจังหวัดใกล้เคียง เช่น ทางหลวงหมายเลข 2086 จากบ้านคูพระโกนาถึงบ้านด่าน อำเภอราศีไศล ทางหลวงหมายเลข 219 เชื่อมต่อจังหวัดสุรินทร์และปรับปรุงทางหลวงสายอำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ถึง อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้นและการกระจายสิทธิในการถือครองที่ดิน ดังตารางแสดงด้านล่างนี้

ตารางที่ 2 การกระจายสิทธิในการถือครองที่ดินแก่ชาวนาในทุ่งกุลาร้องไห้และบ่อพันขัน

จังหวัด	อำเภอ/กิ่งอำเภอ	เนื้อที่ทั้งหมด	เนื้อที่คาดว่าจะจัดสรร
ร้อยเอ็ด	สุวรรณภูมิ	147,000	181,000
	เกษตรวิสัย	390,000	202,000
	โพนทราย	186,000	-
สุรินทร์	ท่าตูม	175,593	175,593
	ชุมพลบุรี	400,400	199,000
รวมเนื้อที่ทั้งหมด		1,398,993	721,000

หลังจากกระจายสิทธิการถือครองที่ดินให้กับชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้และชุมชนบ่อพันขัน กอปรกับการที่ชาวนาได้รับความรู้จากเจ้าหน้าที่เกษตรอำเภอ ที่เข้ามาอบรมและสาธิตการปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิ 105 พร้อมกับเสนอขายพันธุ์ข้าวในราคาถังละ 5 บาท ชาวนาเห็นว่าราคาถูกกว่าในท้องตลาดจึงตัดสินใจซื้อพันธุ์ข้าวดังกล่าวมาทดลองปลูก ในช่วงนี้มีกลุ่มพ่อค้าจากเมืองสุวรรณภูมิและเมืองเกษตรวิสัยตระเวนเข้ามารับซื้อข้าวในหมู่บ้านด้วยวิธีการที่เรียกว่า “การผองนำเล้า” โดยจะนำรถบรรทุกเข้ามารับซื้อข้าวในช่วงเดือนมกราคมซึ่งเป็นช่วงที่ชาวนานำข้าวขึ้นยุ้งฉาง กลุ่มพ่อค้าเหล่านี้รับซื้อข้าวเหนียวราคาถังละ 8 บาทและข้าวเจ้าราคาถังละ 14 บาท (ซึ่งน้ำหนักตามความชื้นของข้าวแล้วประเมินราคา) เมื่อการปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิ 105 สามารถสร้างรายได้ให้กับชาวนา ทำให้ชาวนาหลายคนตัดสินใจปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิ 105 เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องในปี 2522 ดังคำกล่าวที่ว่า

“...เห็นเพื่อนมารับซื้อข้าวอยากได้เงินกะเลยปลูกข้าวเจ้า เพราะว่าเพื่อนให้ราคาดีกว่าข้าวเหนียว..” (เห็นพ่อค้าเข้ามารับซื้อข้าว ต้องการเงินจึงหันมาปลูกข้าวเจ้า เพราะได้

ราคาดีกว่าข้าวเหนียว) หรือคำกล่าวที่ว่า “ตอนแรกกะปลูกข้าวเหนียวนั้นล่ะ ปลูกเอาไว้กิน แล้วกะเอาไปขาย บัดนี้เลยมาปลูกข้าวเจ้าแทน ย้อนว่าขายได้เงินมากกว่าข้าวเหนียว ไทบ้านเพิ่มกะเลยพากันปลูกข้าวเจ้าหลายขึ้น แต่ละโฮมมีแต่ข้าวเจ้าเต็มไปเบ็ด” (จิตติญา เหล่าอัน, 2553: 58) (ช่วงแรกปลูกข้าวเหนียวปลูกไว้รับประทานและแบ่งขาย ต่อมาปลูกข้าวเจ้าแทนเพราะได้ราคาดีกว่าข้าวเหนียว)

จึงกล่าวสรุปได้ว่าข้าวเจ้าหอมมะลิ 105 ที่ชาวนาในทุ่งกุลาร้องไห้และชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันเริ่มหันมานิยมปลูกข้าวอย่างเป็นล่ำเป็นสันนั้น ด้านหนึ่งเพื่อเป็นความมั่นคงทางอาหารในครัวเรือน และอีกด้านหนึ่งสามารถนำไปขายเพื่อนำรายได้มาใช้จ่ายในครัวเรือน ดังข้อความที่ปรากฏในบทความเรื่องชาวนายุคดิจิทัลแห่งทุ่งกุลาร้องไห้ที่ว่าอย่างน่าสนใจว่า “ปลูกข้าวขาย ชื่อข้าวกิน” คือวิถีของคนในทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ลาว รับประทานข้าวเหนียวเป็นหลัก จึงปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิ 105 เพื่อขายและนำเงินไปซื้อข้าวเหนียวจากโรงสีมาบริโภคดังคำกล่าวของคุณตาสายฝนที่กล่าวว่า

“...ความเปลี่ยนแปลงของคนในทุ่งกุลาร้องไห้คือจะทำนาข้าวหอมมะลิเพื่อขาย เมื่อได้เงินมาก็นำไปซื้อข้าวเหนียว ก่อนข้าวเหนียวอร่อยมากปลูกเองไม่ต้องไปหาซื้อจากที่อื่น ทว่าทุกวันนี้ต้องไปซื้อจากตลาด” (จิราพร แซ่เตียว, 2565: 30) นอกจากการเพิ่มพื้นที่เพื่อหน่วยผลิตและการเพาะปลูกข้าวหอมมะลิแล้วยังมีการดำเนินการเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพด้านความรู้ให้แก่กลุ่มองค์กรภายในชุมชนหมู่บ้านให้มีส่วนร่วมในการพัฒนา เช่น กลุ่มผู้นำชุมชน กลุ่มสตรี กลุ่มเยาวชน กลุ่มอาชีพต่าง ๆ ขณะเดียวกันในปี 2530 รัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ได้อนุมัติงบประมาณ 580 ล้านบาท สำหรับดำเนินโครงการนำพระทัยจากในหลวง หรือที่เรียกว่า “อีสานเขียว” ในช่วงปี 2531-2532 โดยมีเป้าหมายเพื่อแก้ปัญหาด้านป่าไม้ ทรัพยากรดินและแหล่งน้ำในการอุปโภค-บริโภคและแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ตลอดจนยกระดับเศรษฐกิจของประชากรในภูมิภาคอีสาน ทำให้อาณาบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้และบ่อพันขันก็ได้รับการพัฒนาจากโครงการดังกล่าว โดยเฉพาะการส่งเสริมและสนับสนุนของรัฐบาลให้ปลูกพืชเศรษฐกิจจำพวกไม้ยูคาลิปตัส และการสร้างฝายกั้นน้ำเพื่อการเกษตร

ในปี 2524 ของกรมชลประทานที่ 5 จังหวัดอุดรธานี นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมากิจกรรมทางเศรษฐกิจการทำเกลือที่บ่อพันขันเริ่มหายไป สิ่งที่เกิดขึ้นในหัวเวลานี้คือเมื่อเข้าสู่ช่วงฤดูฝน น้ำจะไหลลงมารวมกันในลำน้ำเสียวและไหลเข้าสู่บ่อพันขัน ทำให้แหล่งต้มเกลือกลายเป็นแอ่งรับน้ำขนาดใหญ่ที่มีพื้นที่กว้างขวาง เมื่อเข้าสู่ฤดูกาลของการทำเกลือแหล่งทำเกลือที่บ่อพันขันน้ำไม่ลดลงเหมือนก่อนแล้ว ชาวบ้านรอบๆบ่อพันขันที่เคยทำเกลือเพื่อเป็นรายได้เสริมหลังการเก็บเกี่ยวผลผลิตจากการทำนาข้าวหอมมะลิ ได้รับผลกระทบและมีความรู้สึกในลักษณะของการถูกรังแกจากรัฐ ที่เข้ามาเปลี่ยนแปลงพื้นที่ทำเกลือ

“...การสร้างอ่างเก็บน้ำมันทำให้บ่อพันขันน้ำท่วม ที่ทำเกลือที่คนมาโฮมกัน (รวมกัน) จำนวนมากค่อยๆเบาบางลงไปเพราะไม่มีพื้นที่ทำเกลือ แม้จะมีการทำนาข้าวหอมมะลิจำนวนมากขึ้น แต่คนต้องการทำเกลือเพื่อเพิ่มรายได้ก็ยังมีจำนวนมาก เพราะพ่อค้าเกลือยังต้องการเกลือที่บ่อพันขัน การสร้างฝายกั้นน้ำเหมือนเป็นการลดอาชีพต้มเกลือของคนในชุมชน แม้จะมีน้ำเพื่อการเกษตรและเป็นแหล่งหาปลาก็ตาม” (บุญเลี้ยง เดชศรี, สัมภาษณ์ 2565)

เมื่อเป็นเช่นนี้ชาวบ้านในชุมชนบ้านหล้าหนอง บ้านหนองคูณ บ้านตาเณร บ้านปลาเค้า ฯลฯ ที่เคยทำเกลือรอบบ่อพันขันก็เริ่มลดลงและบางหมู่บ้านเลิกทำเกลือและเดินทางออกไปทำงานนอกภาคเกษตรเพื่อนำรายได้มาใช้จ่ายในครอบครัว ส่งผลให้วิถีชีวิตวัฒนธรรมของชุมชนที่อยู่รอบๆบ่อพันขันเปลี่ยนแปลงไป (เมธิณีย์ ช่อมผล, 2565: 78) การที่กรมชลประทานเข้ามาสร้างฝายกั้นน้ำครั้งนี้ ถือได้ว่าเป็นการอ้างกรรมสิทธิ์/สถาปนาอำนาจเหนือพื้นที่สาธารณะบ่อพันขัน ที่ในอดีตทุกคนมีส่วนในการเข้าใช้ทรัพยากรที่สำคัญนี้สามารถผลิตเกลือ ทำนา หาปลา หากินตามฤดูกาลได้โดยไม่มีการแบ่งเขตปกครองที่ชัดเจน มีความเอื้ออาทรกันและกัน แต่หลังจากสร้างฝายกั้นน้ำส่งผลต่อสิทธิดั้งเดิมของชาวชุมชนบริเวณบ่อพันขันเป็นการแย่งชิงทรัพยากรและทำลายอาชีพดั้งเดิมและความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้คนอย่างสิ้นเชิง (ขาว สมอาษา, 2552: 98-99) นอกจากอาชีพการต้มเกลือ

ที่หายไปหลังปี 2524 ผู้คนเริ่มออกเดินทางข้ามชุมชนพื้นที่ที่ไกลออกไปเพื่อทำงานนอกภาคเกษตร โดยเฉพาะเดินทางไปที่กรุงเทพมหานครและไปเป็นลูกเรือประมงหาปลาที่ภาคใต้

“...หลังเก็บเกี่ยวผลผลิตแล้วไม่สามารถทำเกลือได้อย่างเคย ไม่ได้ทำเกลือก็ไม่มีรายได้เสริม คนในชุมชนจึงเริ่มเดินทางไปทำงานในเมือง ในกรุงเทพฯ ไปรับจ้าง ขายแรงงาน พอถึงฤดูกาลทำนาจึงกลับมาแต่บางคนก็ไม่กลับมาเพียงแค่ส่งเงินกลับบ้านเท่านั้น” (ลุน สิงหังเมือง, สัมภาษณ์, 2565)

จึงสรุปได้ว่าการทำเกลืออย่างเป็นล่ำเป็นสันของชุมชนบ่อพันขันสิ้นสุดลงเมื่อปี 2524 ภายใต้การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ โดยเฉพาะเส้นทางคมนาคม เช่น ไฟฟ้า พืชเศรษฐกิจ ฯลฯ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้และบ่อพันขัน โดยเฉพาะการเข้าสู่ระบบทุนนิยม เช่น การส่งเสริมให้ปลูกข้าวหอมมะลิแทนข้าวพันธุ์พื้นเมือง การปลูกยูคาลิปตัสเพื่อการทำฟืนและขาย อย่างไรก็ตามการสร้างฝายกั้นน้ำดังกล่าวทำให้เศรษฐกิจการทำเกลือแบบอุตสาหกรรมในครัวเรือนหลังฤดูทำนาหมดไป สภาพสังคมที่เคยพบเห็นในช่วงของการทำเกลือก็หมดไปอย่างสิ้นเชิง ทว่าสิ่งที่เข้ามาเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันได้แก่กลไกทางด้านการเมืองการปกครองและอำนาจรัฐที่ส่วนกลางได้กระจายอำนาจลงสู่ท้องถิ่นในรูปแบบองค์การบริหารส่วนตำบลก่อให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจ-สังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยยะสำคัญ

บทบาทและสถานภาพของความเชื่อปูผ่านที่เปลี่ยนแปลงไปหลังปี 2524-2560

นับตั้งแต่หลังปี 2524 เป็นต้นมาประเพณีและพิธีกรรมการเลี้ยงบ่อเกลือและเลี้ยงเจ้าปูผ่านที่เป็นความเชื่อศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลบ่อพันขัน เริ่มลดบทบาทและความสำคัญลงเนื่องจากการทำฝายกั้นน้ำของกรมชลประทาน โดยอ้างเหตุผลของการเก็บกักน้ำไว้เพื่อกิจกรรมการเกษตร โดยเฉพาะการปลูกข้าวหอมมะลิ 105 เพื่อการค้าและทำพืชไร่อย่างอื่น อย่างเป็นล่ำเป็นสันรวมทั้งการเดินทางออกไปทำงานนอกภาคเกษตรของคนในพื้นที่ ห้วงเวลาดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันที่เข้าสู่ระบบทุนนิยมอย่างเข้มข้น ระบบความเชื่อของเจ้าปูผ่านแต่เดิมในช่วงเดือน 3 เป็นการ

บอกกล่าวของชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันก่อนลงมือทำเกลือ ก็เปลี่ยนมาเป็นการขอพรในการทำมาหาเลี้ยงชีพเป็นหลัก ขณะเดียวกันเมื่อบ่อเกลือกลายเป็นแอ่งน้ำขนาดใหญ่ กอปรกับรัฐบาลทหารท้องถิ่นได้นำพันธุ์ปลาหลากชนิด เช่น ปลาขาว ปลาดู ปลาตะเพียน ปลาหลด ปลานิล ฯลฯ มาปล่อยเพื่อให้เกิดความมั่นคงทางอาหารสำหรับชุมชนที่อาศัยอยู่รอบ ๆ บ่อพันขัน การนับถือปูผ่านในฐานะผู้ดูแลบ่อเกลือกลายมาเป็นผู้ดูแลรักษาทรัพยากรปลา น้า และน้ำ หากชาวบ้านเข้ามาหาปลาเพื่อประกอบอาหารจึงต้องขอต่อเจ้าปูผ่านทุกครั้งไป

ในงานศึกษาของณัฐวิชัย พิมพ์ทอง เรื่องบทบาทของ “ผีปูผ่าน” หลังยุคทำเกลือ กล่าวไว้หลังจากสัมภาษณ์ประมวล มาหินกอง ปัญญาชนท้องถิ่นแห่งบ้านหล้าหนอง ความว่า

“...ผู้ที่นับถือปูผ่านทุกวันนี้ยังมีอยู่แต่มีจำนวนน้อยลงกว่าแต่ก่อนจากเดิมที่ผู้คนเดินทางมาร่วมพิธีกรรมอย่างไม่ขาดสายและเนืองแน่น ด้วยมีความเชื่อที่ปูผ่านมีความสำคัญต่อการทำเกลือเป็นสำคัญว่าหลังจากทำการชลประทานขึ้นมาชาวบ้านจึงมักส่งตัวแทนมาเข้าร่วมพิธีกรรม ส่วนบทบาทหน้าที่ของปูผ่านก็เปลี่ยนมาเป็นการทำนายทายทักในเรื่องการประกอบอาชีพ ความเป็นอยู่ การเข้ามาบนบานศาลกล่าวหรือขอโชคลาภและการทำงานที่มั่นคง การปรับเปลี่ยนเรื่องการเสี่ยงทายที่เดิมใช้การดูดวงไก่ ดูลักษณะไขต้มที่สัมพันธ์กับการทำนายฟ้าฝนชลธาร ได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นการเสี่ยงทายด้วยการเขย่าเซียมซี การปิดทอง การแก้บนด้วยน้ำแดง หัวหมู ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งแปลกใหม่ที่ส่งผ่านมาสู่ชุมชนท้องถิ่นรอบ ๆ บ่อพันขัน...” (ณัฐวิชัย พิมพ์ทอง, 2565: 57)

นอกจากบทบาทของเจ้าปูผ่านที่แปรเปลี่ยนไปแล้ว พิธีกรรมการปฏิบัติของชุมชนก็แปรเปลี่ยนตามไปด้วย โดยเฉพาะประเพณีและพิธีกรรมการเลี้ยงบ่อเกลือ กล่าวคือเมื่อไม่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจการต้มเกลือแล้ว การเลี้ยงบ่อเกลือเพื่อสักการะและบอกกล่าวเจ้าปูผ่านไม่ได้ปฏิบัติร่วมกันทุกชุมชนหมู่บ้านดังในอดีต (ก่อนปี 2524) พิธีกรรมการเลี้ยงเจ้าปูผ่านในเดือนสามมีเพียงหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้กับศาลบูชาเจ้าปูผ่านเท่านั้น ขณะเดียวกัน การเลี้ยงเจ้าปูผ่านในเดือนหกเริ่มหมดความสำคัญลงไปเหตุเพราะบ่อเกลือกลายเป็นแอ่งน้ำ

ขนาดใหญ่ นับตั้งหลังปี 2542 เป็นต้นมา ทว่ายังคงปรากฏให้เห็นกลุ่มคนสูงวัยที่มีอายุเฉลี่ย 60-70 ปี ที่ยังรักษาสืบสานพิธีกรรมดังกล่าวเอาไว้ โดยการนำเครื่องบูชาที่เป็นอาหารคาว หวาน หมาก พลุ บุหรี่ มาจัดวางไว้ที่ศาลบูชาเจ้าปู่ผ่าน จึงกล่าวได้ว่าตลอดระยะเวลาเกือบ ยี่สิบปีที่ผ่านมา การแสดงความศรัทธาต่อเจ้าปู่ผ่านได้เริ่มคลายตัวลง จากเดิมเคยเป็น ศูนย์กลางของความเชื่อท้องถิ่นที่มีอาณาบริเวณของความศักดิ์สิทธิ์ที่กว้างขวาง ทว่านับตั้งแต่ การสร้างฝายทดน้ำของกรมชลประทานในปี 2524 ทำให้ความเชื่อปู่ผ่านกลายเป็นความเชื่อ เฉพาะถิ่นที่มีจำกัดอยู่เฉพาะในชุมชนที่อาศัยในบริเวณบ่อพันขันเท่านั้น กอปรกับการกระจาย อำนาจลงสู่ท้องถิ่นในรูปแบบองค์การบริหารส่วนตำบลนับตั้งแต่หลังปี 2538 เป็นต้นมา ยิ่งทำ ให้ความเชื่อเจ้าปู่ผ่านแปรเปลี่ยนไป โดยไม่มีหน่วยงานใดเข้ามาดูแลเป็นเจ้าภาพในการ ประกอบพิธีกรรมเช่นสรงบูชาประจำปี ลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้ความเชื่อความศรัทธาของ เจ้าปู่ผ่านและสายสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ เครือญาติเสมือนและความสัมพันธ์ระหว่าง ชุมชนที่เคยแน่นแฟ้นได้คลายตัวลง (พระปลัดอำพร สมอาษาและคณะวิจัย, 2553: 80) อย่างไรก็ตาม หลังจากนโยบายการส่งเสริมการท่องเที่ยวในชุมชนท้องถิ่นของรัฐส่วนกลางทำให้ ความเชื่อเจ้าปู่ผ่านที่กลายเป็นความเชื่อประจำแหล่งน้ำบ่อพันขันนับตั้งแต่หลังปี 2524 เป็นต้นมา ได้ขยายขยายกลายเป็นความเชื่อศักดิ์สิทธิ์ที่มีอาณาบริเวณกว้างขวางออกไป อีกครั้ง ดังประเด็นที่จะนำเสนอต่อไป

ความเชื่อปู่ผ่านกับวัฒนธรรมการบริโภคในระบบการผลิตแบบทุนนิยม หลังปี 2524-2560

คำอธิบายเกี่ยวกับวัฒนธรรมการบริโภคส่วนใหญ่เชื่อมโยงเนื้อหาทางด้านการบริโภค เข้ากับสังคมสมัยใหม่หรือเป็นผลพวงของยุคสมัยใหม่ (modernity) พลวัตของระบบทุนนิยม ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่ก่อให้เกิดผลิตภัณฑ์มวลชน (mass product) การเปลี่ยนแปลง ทางสังคมที่ความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจได้ขับเคลื่อนการดำเนินชีวิตให้คล้อยตามการขยายตัว ของระบบกลไกตลาดจากท้องถิ่นสู่โลกาภิวัตน์ ตลอดจนรูปแบบทางความคิดความเชื่อในการ ดำรงชีวิตของผู้คน (Daniel อ้างถึงใน เกษม เพ็ญนิรันดร์, 2550: 5) จนทำให้เกิดคำและ

ความหมายภายใต้วัฒนธรรมบริโภคในระบบการผลิตแบบทุนนิยม เช่น อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรม (culture industry) (เกษม เพ็ญนิรันดร์, 2550: 17-18) ประเพณีประดิษฐ์ (invention of tradition) ของ Hobsbawm, Eric and Terence Ranger (ed). (1983) การต่อสู้ต่อรองในสนามการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม ดังชุดข้อมูลที่จะกล่าวอย่างละเอียดดังต่อไปนี้

การกล่าวถึงความเชื่อผีภูผาในมิติอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมนั้นผู้ศึกษาขอขยายความโดยใช้คำว่า “อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม” ที่มีความหมายใกล้เคียงและสัมพันธ์ต่อเนื่องกัน ทั้งนี้ ในบริบทหรือปัจจัยภายนอกที่ส่งผลต่อปรากฏการณ์ปรับเปลี่ยนความเชื่อภูผาจากนามธรรมกลายมาสู่รูปธรรมหรือการปรากฏรูปร่างจากการปั้นแต่งจากช่างฝีมือในท้องถิ่น ในงานศึกษาเรื่องเทพารักษ์ล้านนาจากหอผีสูงขุนบันศาลเจ้าและอนุสาวรีย์ท้องถิ่น ของ ประสิทธิ์ ลิขิต (ประสิทธิ์ ลิขิต, 2560: 103) ได้ให้ทัศนะอย่างน่าสนใจว่าบริบทที่ทำให้ความเชื่อท้องถิ่นที่เป็นนามธรรมกลายเป็นรูปธรรมได้นั้นเกิดขึ้นจากนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยว องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นรวมทั้งกระแสทุนนิยมที่เข้ามาสู่ชุมชนท้องถิ่นนับตั้งแต่หลังทศวรรษที่ 2530 เป็นต้นมา กรณีการเกิดขึ้นขององค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ที่มีผลบังคับใช้ตั้งแต่ 2 มีนาคม 2538 มิได้มีความมุ่งหมายเพียงการกระจายอำนาจลงสู่ท้องถิ่นเท่านั้น ทว่ายังเป็นการวางแผนให้อำนาจแก่นายกและทีมบริหารในการตัดสินใจดำเนินการพัฒนาชุมชนและพื้นที่รับผิดชอบ โดยเฉพาะเรื่องการก่อสร้างหรือฟื้นฟูวัฒนธรรมประเพณีและสร้างใหม่ เพื่อก่อให้เกิดอัตลักษณ์ใหม่ทางวัฒนธรรมท้องถิ่นที่สามารถสร้างเศรษฐกิจฐานรากให้เกิดแก่ชุมชนท้องถิ่นในเขตพื้นที่รับผิดชอบ ความเชื่อเจ้าภูผาจึงสัมพันธ์และเกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรมท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมที่องค์การบริหารส่วนตำบลบ่อพันขันและตำบลเด่นราษฎร์ได้จัดขึ้น เพื่อสนองตอบบริบทการส่งเสริมการท่องเที่ยวของประเทศ ภายใต้ชื่อ Amazing Thailand Campaign เพื่อเฉลิมฉลองในวาระในหลวงรัชกาลที่ 9 มีพระชนมายุครบ 72 พรรษา ในช่วงปี 2541-2542 โดยการเน้นแหล่งท่องเที่ยวทั้งที่เป็นธรรมชาติและวัฒนธรรมท้องถิ่น ที่มีการปรับเปลี่ยนให้แปลกใหม่และ

น่าสนใจมากในการเข้ามาเยือนและมาท่องเที่ยวมากขึ้น (Pradech Phayakvichien อ้างถึงใน ประสิทธิ์ ลิปรีชา, 2560: 103) การนำเสนอเรื่องราวความเชื่อ ความศักดิ์สิทธิ์ และพิธีกรรมเจ้าปู่ผ่านจึงเป็นกิจกรรมการส่งเสริมการท่องเที่ยวบริเวณบ่อพันขัน เพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยวต่างถิ่นให้เดินทางเข้ามาท่องเที่ยวอย่างไม่ขาดสาย โดยเฉพาะกลุ่มนักท่องเที่ยวที่มีความเชื่อเกี่ยวกับโชค ลาภ ปรากฏการณ์ดังกล่าวทำให้ชุมชนท้องถิ่นรอบ ๆ บ่อพันขันและหน่วยงานราชการเกิดการช่วงชิงและต่อรองเชิงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะเรื่องรายได้จากการเช่าพื้นที่ค้าขายและจำหน่ายเครื่องเซ่นไหว้ บทบาทและสถานภาพในฐานะผู้สร้างและดูแล อำนาจนางเทียมในฐานะผู้นำทางพิธีกรรม ผู้นำฝ่ายสงฆ์ในฐานะเจ้าของพื้นที่วัดเกาะบ่อพันขัน อำนาจในการบริหารจัดการงบประมาณสนับสนุนการจัดงานบุญ ประเพณีบวงสรวงบ่อพันขันและเจ้าปู่ผ่านขององค์การบริหารส่วนตำบลบ่อพันขันและตำบลเด่นราษฎร์ที่ซับซ้อน (ขาว สมอาษา, 2552: 150-168)

บทสรุป

การนำเสนอชุดความรู้ “ความเชื่อปู่ผ่าน” กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมของชุมชนบ่อพันขันหลังปี 2524-2560 ข้างต้น จะทำให้เข้าใจความเปลี่ยนแปลงของความเชื่อท้องถิ่นที่มีความสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมตลอดมา โดยเฉพาะความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมที่เกิดขึ้นจากโครงการพัฒนาต่างๆของรัฐ ที่ทำให้ภาคอีสานเป็น “อีสานใหม่” “อีสานเย็นไป” ที่มาพร้อมกับยุคสมัยของการพัฒนา ภายใต้บริบทการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ได้ทุ่มงบประมาณมหาศาล เพื่อพัฒนาระบบสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานและมีนัยยะในการต่อสู้เพื่อเอาชนะ พคท. (คายส์, 2552: 135) ยุคสมัยการพัฒนาดังกล่าวมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการทำให้ความเชื่อปู่ผ่านเดิมเป็นความเชื่อในระดับท้องถิ่นแปรเปลี่ยนไปจากเดิม ซึ่งก่อนปี 2524 ความเชื่อปู่ผ่านมีบทบาทและมีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนรอบ ๆ บ่อพันขันและชุมชนอื่น ๆ ในพื้นที่อำเภอพนมไพร อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด และอำเภอราชสีห์ จังหวัดศรีสะเกษ ให้ความเคารพนับถือ

ในฐานะผีผู้ดูแลบ่อเกลือและดูแลความสุขของผู้คนในชุมชน หลังปี 2524 เมื่อก่อสร้างชลประทานกันลำนํ้าเสียว ทำให้เกิดน้ำท่วมขังบ่อเกลือและกลายเป็นแอ่งน้ำขนาดใหญ่ชุมชนรอบ ๆ บ่อพันขันไม่สามารถทำอุตสาหกรรมเกลือได้อีกต่อไป ส่งผลให้อำนาจศักดิ์สิทธิ์ของความเชื่อปูผ่านเริ่มคลายตัวลงไปและเปลี่ยนบทบาทไปเป็นผู้ดูแลแอ่งน้ำแทน

อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่หลังปี 2550 อำนาจศักดิ์สิทธิ์ของปูผ่านได้แผ่ขยายในอาณาบริเวณที่กว้างขวางออกไปอีกครั้ง ในฐานะความเชื่อที่ตลบั่นตาลให้เกิดความสำเร็จแก่ชีวิตผู้คน ผู้ประกอบการเชิงพาณิชย์และกลายเป็นอำนาจให้กับราษฎรเพื่อต่อรองกับรัฐราชการ ในลักษณะการสร้างเรื่องราวของความศักดิ์สิทธิ์ผ่านคำบอกเล่า ที่สัมพันธ์และเกี่ยวข้องกับงานศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2551) ที่ว่า “...หากไม่ใช่ชาวอีสานแล้ว คงไม่มีคนไทยภาคอื่นสามารถสร้างผีขึ้นใหม่ให้อิงคติเก่าได้เท่านี้แม้จำเป็นต้องสร้างผีใหม่ๆขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการปรับตัวเข้าสู่สังคมสมัยใหม่เหมือนกันก็ตาม เพราะผีโบราณของอีสานเพี้ยนตายไม่นานมานี้ และบางตนมีชีวิตชีวาฟื้นกลับมาใหม่ในอีกลักษณะหนึ่ง...” ขณะเดียวกันพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของความเชื่อเจ้าปูผ่านยังเกิดการช่วงชิงกันอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะเรื่องราวได้จากการเช่าพื้นที่ค้าขายสินค้าและเครื่องเซ่นไหว้แก่นักท่องเที่ยว ชื่อเสียงในฐานะผู้สร้างและผู้ดูแลศาลเจ้าปูผ่าน อำนาจในฐานะผู้นำทางพิธีกรรม อำนาจในการบริหารจัดการงบประมาณขององค์การบริหารส่วนตำบลที่มีความซับซ้อน เพราะเป็นพื้นที่ความรับผิดชอบซ้อนทับกันระหว่างองค์การบริหารส่วนตำบลเด่นราษฎรกับองค์การบริหารส่วนตำบลบ่อพันขันนั่นเอง ซึ่งเป็นประเด็นที่น่าสนใจและควรมีการศึกษาต่อไปในอนาคต

รายการอ้างอิง

กรมพัฒนาที่ดิน. (2540). **สรุปโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้**. กรุงเทพฯ: กรมพัฒนาที่ดิน.

- เกษม เพ็ญภินันท์. (2550). **สู่พรมแดนความรู้เรื่องวัฒนธรรมบริโภค : ความเป็นปกติวิสัยของการบริโภควัฒนธรรมในชีวิตประจำวัน**. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- ชาว สมอาษา. (2552). **การต่อรองเชิงอำนาจเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวมุขชนบ่อพันขัน** (วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- กายส์ ชาร์ลส์ เอฟ. (2552) **แนวคิดท้องถิ่นภาคอีสานนิยมในประเทศไทย**. แปลโดย รัตนา โตสกุล
- อุบลราชธานี : ศูนย์วิจัยอนุภาคกลุ่มแม่น้ำโขง คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี
- จิราพร แซ่เตียว. (2565). ชาวนายุดคิจิทัลแห่งทุ่งกุลารั้ว. **วารสารเมืองโบราณ**. 48(1), 29.
- ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง. (2565). บทบาทของ “ผีปู่ผ่าน” หลังยุคท่าเกลือ. **วารสารเมืองโบราณ**. 48(1), 55-56.
- เดช ภูสองชั้น. (2546). **ประวัติศาสตร์สามัญชนคนทุ่งกุลารั้ว**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ธิดิญา เหล่าอัน. (2553). **ความเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของชาวนาอีสานตั้งแต่ 2500-2550 ศึกษากรณีหมู่บ้านกู่กอลิ่งอำเภอกะทู้วิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด** (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท). มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- นราวิทย์ ดาวเรือง (2564) **เจ้าพ่อศรีนครเตา: การกลายเป็น “ผีใหญ่” ภายใต้ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมในพื้นที่ทุ่งกุลารั้วให้ ตั้งแต่หลังทศวรรษที่ 2500-2560** (วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต). มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2551) **ผีแม่ม่าย**. ศิลปวัฒนธรรม. 29 (8), 126
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2558). **ผีบรรพบุรุษ**. มติชนสุดสัปดาห์. 35 (1832), 36-37
- นิวัต กองเพียร. (2550). **ไปเที่ยวทุ่งกุลารั้วไหว้พระพุทธรูป**. มติชนรายวัน. (11 พฤศจิกายน), 21 “บ่อพันขัน บ่อเกลือดีกดำบรรพ์ 2,500 ปีมาแล้วที่ทุ่งกุลารั้วให้ในอีสาน”. (2549). **หนังสือพิมพ์มติชน**. (8 ธันวาคม), 34

- ประนุช ทรัพย์สาร. (2525). **วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475** (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประสิทธิ์ ลิปรีชา. (2560) **เทพารักษ์ล้านนา:จากหอผีสู่ปูนปั้นศาลเจ้าและอนุสาวรีย์ท้องถิ่น**. เชียงใหม่: ศูนย์วิจัยและบริการวิชาการคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- เผด็จ กาญจนกุล. (2528). **การบรรยายเรื่องโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ พ.ศ. 2528-2529**. ศูนย์พัฒนาที่ดินโครงการพัฒนาที่ดินทุ่งกุลาร้องไห้ : เอกสารอัดสำเนา, 36 หน้า
- พระปลัดอำพร สมอาษาและคณะวิจัย. (2553). **โครงการวิจัยชุดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบ่อพันขัน ตำบลเด่นราษฎร์อำเภอนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- พระเอกลักษณ์ อชิโต และคณะ. (2563). “ผี” ท้องถิ่นกับ การทำให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในวัดทางศาสนาสู่การขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน: กรณีศึกษา วัดเจดีย์ (ไอ้ไข่) อำเภอสิลข จังหวัดนครศรีธรรมราช. **วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์**. 9(4), 269-283
- เมธินัย ชุ่มผล. (2565). **วิถีคนทำเกลือบ่อพนขัน**. **วารสารเมืองโบราณ**. 48(1),78
- วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. (2556) **นิเวศวัฒนธรรมในความเปลี่ยนแปลง**. กรุงเทพฯ : มุลนิธิเล็กประไพ-วิริยะพันธุ์.
- สมศรี ชัยวิศิษา. (2548). **นโยบายพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือของรัฐบาลไทยระหว่าง พ.ศ. 2494-2519** (วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุเทพ สุนทรภะสัช. (2548) **หมู่บ้านอีสานยุคสงครามเย็น : สังคมวิทยาหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน,

สุจิตต์ วงศ์เทศ, บรรณาธิการ. (2547). **ทุ่งกุลาร้องไห้ 2,500 ปี จากยุคแรกเริ่มล้ำ
หลังสู่ยุคมั่งคั่งข้าวหอม**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.

สุนีย์ ประสงค์บัณฑิต. (2553). **แนวคิดชาบิทัสของปอแอร์ บุรดิเยอ กับทฤษฎีทาง
มานุษยวิทยา**. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

สำนักเลขาธิการคณะกรรมการบริหารโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้. (2527). **รายงาน
โครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้**. กรุงเทพฯ: ศูนย์โครงการพัฒนาที่ดินทุ่งกุลาร้องไห้
กรมพัฒนาที่ดิน.

เอเจียน, ฟร็องซัวว์ เอมมอนิเยร์. (2541). **บันทึกการเดินทางในลาว(ภาคสอง พ.ศ.2440)
Voyage dans le Laos Tome Premier 1895**. แปลโดย ทองสมุทร โดเร และ
สมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

Hobsbawm, E. and Terence, R. (ed). (1983). **The Invention of Tradition**.
Cambridge: Cambridge University Press.

สัมภาษณ์

บุญเลี้ยง เดชศรี, สัมภาษณ์ 13 พฤศจิกายน 2565.

ลุน สิงหัดเมือง, สัมภาษณ์ 13 พฤศจิกายน 2565.